

מצוות הוכח תוכיח את עמיתך - מתי לא להוכיח

דני סלסקי

בפרשת "קדושים תהיו" כתוב¹: "לא תשנא את אחיך בלבבך, הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא".

חז"ל אומרים²: "מנין לרואה בחבירו דבר מגונה שחייב להוכיחו? שנאמר הוכח תוכיח. הוכיחו ולא קיבל, מנין שיחזור ויוכיחנו? ת"ל תוכיח מכל מקום. יכול אפילו משתנים פניו? ח"ל ולא תשא עליו חטא".

מצוות תוכחה אינה פשוטה. היא מצווה שדורשת שיקול דעת בכל מצב, כיוון שכל המצבים שונים זה מזה. כשאדם מוכיח את חברו הוא יכול לעשות דבר נפלא ולהחזיר את חברו אל דרך האמת, אבל מצד שני הוא יכול לגרום בדיוק את ההיפך ממה שהוא התכוון, ואפילו להביא את חברו לידי שנאת התורה, ח"ו.

כשמתבוננים במקורות בחז"ל ובראשונים על מצות "הוכח תוכיח" אנחנו רואים שצריכים לחלק בין המצבים השונים. החילוק הוא בין מצב שהאדם יודע שיש סיכוי, ואפילו סיכוי קטן, שחברו ישמע לדבריו, ובין מצב שברור לו שלא תהיה שום תועלת בדבריו.

מצווה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע

הגמ' אומרת³: "ואמר רבי אילעא משום רבי אלעזר בר' שמעון, כשם

(1) ספר ויקרא פרק י"ט פסוק י"ז

(2) ערכין ס"ז:

(3) יבמות סה:

שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע. ר' אבא אומר חובה, שנאמר "אל תוכח לץ פן ישנאך הוכח לחכם ויאהבך": פירוש, שאם יש מצב שהאדם לא ישמע לך, אז מצוה - ויש אומרים חובה - שלא להוכיח.

ה"נימוקי יוסף"⁴ שם מקשה על הגמרא הזאת מן הגמרא בערכין שאומרת שחייב אדם להוכיח את חברו עד שיכנו או יקללנו, ואם אנחנו אומרים שמצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע, אז למה חייבים להוכיח אותו עד שיכנו או יקללנו? והוא מתרץ: "התם ביחיד אבל לרבים לא" כלומר, אם מדובר במקרה שאדם מוכיח את חברו בלבד, אז יש לו חיוב להוכיח אותו עד שיכנו או יקללנו - אבל אם מדובר במקרה של תוכחה לרבים, אז אנחנו מפעילים את הכלל של מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע, ולכן אין סתירה בין שתי הגמרות.

שיטת הרמ"א⁵ היא קצת שונה. הרמ"א מחלק, כמו שחילק ה"נימוקי יוסף", בין תוכחה ליחיד ותוכחה לציבור, אבל הוא מוסיף עוד ענין. במקרה של תוכחה ליחיד כשברור לו שהוא לא ישמע - אם הוא עבר על חטא שאינו מפורש בתורה - אומרים לו אל תוכיח מכיוון שיותר טוב שיהיו שוגגין ולא יהיו מזידין⁶. הפירוש של "אינו מפורש בתורה" - מסביר "המשנה ברורה"⁷ - הוא שוגג, דהיינו אפשר להניח שמכיוון שהדבר לא מפורש בתורה וזה

(4) שם דף כא: בדפי הרי"ף

(5) או"ח, סימן תר"ח סעיף ב

(6) בענין זה, עיין גמרא ביצה דף ל. שאומרת: "הנח להם לישראל מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין", כלומר מכיון שהם שוגגין עכשיו וענשם קל, אל תהפוך אותם למזידיים ותכניס אותם למצב שיקבלו עונש יותר חמור.

(7) או"ח, תר"ח ס"ק ו'

לא ידוע כל-כך, אז מסתמא הוא שוגג בזה, ולכן אם הוא יודע שחברו לא ישמע לו אז אומרים לו שמוטב שיהיה חברו שוגג ולא יהיה מזיד. אבל אם מדובר במקרה שחברו עבר על חטא שמפורש בתורה - דהיינו מזיד, מכיוון שאי אפשר להניח שחברו לא ידע - מכיוון שזה ברור לכולם - אז אומרים לו להוכיח את חברו עד שיכנו או יקללנו.

וממשיך הרמ"א ואומר שבמקרה של תוכחה לציבור אם הם לא ישמעו לו אז הוא חייב להוכיח אותם רק פעם אחת, ואחרי כן אינו מוכיח, כיוון שמצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע.

לכאורה, נראה מדברי הרמ"א שבתוכחה ליחיד לא שייך הכלל של מצוה, או חובה, שלא לומר דבר שאינו נשמע. אבל לא כן הוא. "המגן אברהם"⁸ מסביר את העניין ואומר "... ודוקא כשהחוטא שוגג, אבל אם החוטא מזיד נהי דמי שאינו מוכיחו אינו נענש כמותו, מ"מ עובר על מ"ע דהוכח תוכיח וחייב להוכיחו עד שינזוף בו החוטא. מכאן ואילך אסור להוכיחו שנאמר 'אל תוכיח לץ'". עכ"ל. כלומר, באמת אנחנו משתמשים בכלל אפילו לתוכחה ליחיד, וההבדל בין ציבור ליחיד הוא במה שאנו מגדירים את "אינו נשמע". בציבור "אינו נשמע" זה אפילו לפני התוכחה, אם המוכיח יודע שלא ישמעו - לא יוכיח. אבל ביחיד "אינו נשמע" זה רק אחרי התוכחה, אם המוכיח רואה שהוא לא שומע - אלא מכה או מקלל אותו - יפסיק להוכיחו.

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם ב"יד החזקה"⁹ אומר: "הרואה חברו שחטא או שהלך

(8) מג"א שם פ"ק ג

(9) הלכות דעות פ"ו הל' ז-ח

בדרך לא טובה מצוה להחזירו למוטב ולהודיעו שהוא חוטא על עצמו במעשיו הרעים שנאמר הוכח תוכיח את עמיתך. המוכיח את חברו בין בדברים שבינו לבינו, בין בדברים שבינו לבין המקום, צריך להוכיחו בינו לבין עצמו, וידבר לו בנחת ובלשון רכה ויודיעו שאינו אומר לו אלא לטובתו להביאו לחיי העולם הבא. אם קיבל ממנו מוטב ואם לאו יוכיחנו פעם שניה ושלישית. וכן תמיד חייב אדם להוכיחו עד שיכהו החוטא ויאמר לו איני שומע. וכל שאפשר בידו למחות ואינו מוחה הוא נתפש בעון אלו כיון שאפשר לו למחות בהם.

המוכיח את חברו תחלה, לא ידבר לו קשות עד שיכלימנו שנאמר ולא תשא עליו חטא. כך אמרו חכמים יכול אתה מוכיחו ופניו משתנות? ת"ל ולא תשא עליו חטא. מכאן, שאסור לאדם להכלים את ישראל וכל שכן ברבים. אע"פ שהמכלים את חברו אינו לוקה עליו, עוון גדול הוא. כך אמרו חכמים: המלבין פני חברו ברבים אין לו חלק לעולם הבא. לפיכך צריך אדם להזהר שלא לבייש חברו ברבים בין קטן בין גדול, ולא ... במה דברים אמורים בדברים שבין אדם לחברו, אבל בדברי שמים אם לא חזר בו בסתר מכלימין אותו ברבים ומפרסמים חטאו ומחרפים אותו בפניו ומבזין ומקללין אותו עד שיחזור למוטב, כמו שעשו כל הנביאים בישראל" עכ"ל.

אפשר להסביר את דברי הרמב"ם כמו שהסברנו את דברי הרמ"א. כשהרמב"ם אומר שאם קיבל ממנו מוטב, ואם לאו, הוא צריך להוכיחו עד שיכהו ויאמר לו איני שומע - הכוונה היא שאחרי זה אנו רואים שאין סיכוי להחזירו ולכן "מצווה שלא לאמר דבר שאינו נשמע".

אבל הרמב"ם מחלק עוד חילוק ואומר שאם מדובר שחברו עבר על מצוות שבין אדם לחברו - אז אסור להלבין את חברו ברבים, אבל אם מדובר במקרה שהוא עבר על מצות שבין אדם למקום -

חייבים להוכיחו ואפילו ברבים. הרמב"ם מדגיש שמוכיחים אותו¹⁰ "עד שיחזור למוטב". כלומר אף אם הוא לא שומע בהתחלה אתה חייב להוכיחו עד שיחזור למוטב¹¹.

שיטת ה"יראים"

ה"יראים" חולק על הרמב"ם ואומר שאפילו אם מדובר במקרה שהוא עבר על מצוות שבין אדם לחברו - אם המוכיח רואה שביושו ברבים יגרום לו לחזור בתשובה - מותר לבייש אותו ברבים. וזה לשונו¹²: "... אבל אם לא תוכל להפרישו מן האיסור אלא אם כן תביישנו, יש לך רשות לביישו ולהוכיחו..."¹³.

שיטת המהרש"א

המהרש"א חולק על הסברם של הרמב"ם, הרמ"א וה"נימוקי יוסף" ואומר שיש כלל שאם יש מצב שברור לאדם שחברו לא ישמע לדבריו - אז אין מצוה להוכיחו. וזה לשונו¹⁴: "כשם שמצוה לאדם

10) אפשר לדייק מלשונו של הרמב"ם ולהגיד שדוקא במצב שיש סיכוי שהוא יחזור למוטב - אז מוכיחים אותו ואפילו ברבים, אבל אם אין סיכוי שזה יגיע למצב של "שיחזור למוטב" אז לא מוכיחים.

11) ה"לחם משנה" אומר שהרמב"ם סובר שבכרייתא שאומרת שאסור לבייש (בערכין טז:) מדובר דוקא במצוות שבין אדם לחברו, אבל אם מדובר במצוות שבין אדם למקום - אין איסור לבייש.

12) סימן ל"ז

13) צריכים להסביר שלפי "יראים" הכרייתא, שאומרת שאסור לבייש - מדברת רק בתחילת התוכחה - אבל אחר-כך אין איסור לבייש.

14) יבמות טה: ד"ה "כשם"

לומר דבר הנשמע כו'. פרש"י דכתיב הוכח תוכיח, להוכיח מי שמקבל ממנו עכ"ל מלשון כפול דריש ליה, ובעלמא דרשינן מיניה הוכח תוכיח אפילו מאה פעמים. ועוד יש לפרש הוכח תוכיח את עמיתך כדרשינן בעלמא: "עמיתך" עמיתך במצוות שמקל תוכחה ובהפך שאינו מקבל תוכחה. ומ"ש רבי אבא אמר חובה שנאמר "אל תוכח לץ פן...". וגו', נראה ד"חובה" דבר נוסף על המצוה דוגמא דמים ראשונים - מצוה, ואחרונים - חובה משום סכנה דמלח סדומית, וה"נ מדכתיב "פן ישנאך" היינו סכנה למוכיח שינטור עליו שנאה וכן בהיפך "יאהבך" ויגיע לו טובה ממנו ק"ל. עכ"ל. אנו רואים שהמהרש"א לא מחלק בין יחיד לרבים ובין שוגג למזיד, אלא פשוט אומר שאם ברור לו שחברו לא ישמע לו - אז מצווה, ויש אומרים חובה, לא להוכיח אותו. ומה שהגמרא אומרת שחייב אדם להוכיח את חברו עד שיכנו או יקללנו - זה במצב שיש סיכוי שחברו ישמע לו ואף אם בהתחלה הוא לא שומע לו, אבל אם ברור לו שחברו לא ישמע לו - אסור להוכיח אותו.

אפשר להרחיב את דברי המהרש"א ולהגיד שכשהוא אומר "פן ישנאך" הכוונה היא לא רק "פן ישנאך" אישית - אלא גם פן ישנא את מה שאתה מליצג - את התורה. נמצא שהאדם משתמש במצוה של "הוכח תוכיח" שיעודה הוא להחזיר את חברו לאהבת התורה - ומשיג בדיוק את ההיפך - שנאת התורה, ח"ו.

גם ה"חינוך" מסביר את הענין הזה כמו המהרש"א, וז"ל¹⁵:
 "מדיני המצוה, מה שאמרו ז"ל שחייב מצוה זו עד הכאה, כלומר, שחייב המוכיח להרבות תוכחותיו אל החוטא עד כדי שיהיה קרוב החוטא להכות את המוכיח. ומכל מקום אמרו ז"ל גם כן, שאם יראה המוכיח שאין בדברי תוכחותיו שום תועלת נמצא, מתוך גודל רשע החוטא, או שהוא איש אלם ורשע ביותר ומתיירא ממנו שלא יעמוד עליו ויהרגנו - שאינו חייב במצוה זו באיש כזה, וזהו אמרם ז"ל: כשם שמצוה לומר דבר הנשמע כך מצוה לשתוק במקום שאין הדבר נשמע, לפי שיהיה בעניין קלון למוכיח ולא תועלת לאשר

הוכח. "עכ"ל. וכן אומר הסמ"ג בסוף הסברו למצוה¹⁶: "ואני אומר שאין זו כי אם עצה טובה כי אף במזידין צריך לשתוק כדאמרין בפרק הבא על יבמתו שחובה על האדם שלא לומר דבר שאינו נשמע שנאמר אל תוכח לץ פן ישנאך" עכ"ל. ה"ביאור הלכה" הולך בכיוון הזה ומסביר לנו מה מצבנו היום, וזו לשונו¹⁷: "ודע דמסתברא דמה שפסק הרמ"א דבדבר המפורש בתורה חייב למחות - דוקא שהוא באקראי, אבל אלו הפורקי עול לגמרי, כגון מחלל שבת בפרהסיא או אוכל נבילות להכעיס - כבר יצא מכלל עמיתך ואינו מחויב להוכיחו. וכן איתא בתנא דבי אליהו רבה, פרק י"ח "הוכח תוכיח את עמיתך ועמיתך שהוא אוהבך ושהוא עמך בתורה ומצות אתה חייב להוכיח אותו, אבל לרשע שהוא שונאך אין אתה חייב להוכיח אותו" והעתיק זה הגר"א בקיצור באדרת אליהו ע"ש ולענין אוכל נבילות לתיאבון או מחלל שבת שלא בפרהסיא יש לעיין בדבר". עכ"ל. אנו רואים שה"ביאור הלכה" מגדיר את מצבנו היום כ"אינו נשמע", מכיון, שלצערנו, רבים פורקי עול לגמרי מחללי שבתות בפרהסיא וכו' שאין חייב להוכיח אותם מהסיבות שהבאנו לעיל.

הגישה אל המצוה

כשאדם מוכיח את חברו צריכה להיות לו גישה נכונה למצוה. האדם צריך לזכור שמצות "הוכח תוכיח את עמיתך" קשורה אל תחילת אותו פסוק: "לא תשנא את אחיך בלבבך". עליך לדעת, שכל הסיבה שאתה מוכיח את חברך זה כדי להטיב לו ולהחזירו אל דרך האמת, ורק מתוך מחשבה זו תוכל לקיים את המצוה בשלמותה, ולכן אומרת הגמרא¹⁸: "לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת".

ה"חינוך" מסביר לנו איזו היא הגישה הנכונה למצוה¹⁵.

(16) עשה י"א

(17) סימן תר"ח ד"ה "אבל"

משרשי המצוה לפי שש בזה שלום וטובה בין אנשים, כי כשיחטא איש לאיש ויוכיחנו במסתרים יתנצל לפניו ויקבל התנצלותו וישלם עמו, ואם לא יוכיחנו - ישטמנו בלבו ויזיק אליו לפי שעה או לזמן מן הזמנים, כמו שנאמר ברשעים: "ולא דבר אבשלום עם אמנון וגו'" וכל דרכי התורה דרכי נועם ונתיבותיה שלום". עכ"ל.

צורת הדיבור היא עוד דבר מאוד חשוב בקיום המצוה, הרמב"ם מדגיש את ענין הדיבור ואומר⁹: "צריך להוכיחו בינו לבין עצמו וידבר לו בנחת ובלשון רכה ויודיעו שאינו אומר לו אלא לטובתו להביאו לחיי העולם הבא". אומרים חז"ל¹⁹ "צריך למימרינהו בניחותא כי היכי דליקבלינהו מיניה". ואם האדם באמת מדבר כראוי ובלשון רכה, אז הסיכוי שחבירו יחזור למוטב הוא הרבה יותר גדול.

למדנו מהדיון הזה שאנו צריכים להתיחס למצות "הוכח תוכיח" בשכל רב ובעינים פקוחות, ואם אדם רוצה להוכיח את חבירו זה צריך להיות בדרכי נועם, ולא בזעקות וזריקת אבנים, שמלבד בעיות חמורות אחרות שיש בזה, זה גורם לשנאה נוראה בקרב עם ישראל, כמו שהסביר המהרש"א וכמו שאנו רואים לצערנו במציאות היום. לכן אם אדם יודע שלא תהיה שום תועלת בתוכחותיו ורק יגרום לשנאת התורה - אסור לו להוכיח, כמו שבארנו בדברי ה"חנינוך", המהרש"א, הסמ"ג, וה"ביאור הלכה"²⁰.

(18) סוטה מז.

(19) שבת לד.

(20) ואפילו לרמב"ם שלכאורה אומר שיש חיוב להוכיח מסתבר, שבמצב הזה שיש חילול ה' בגלוי והגברת שנאה בעם ישראל - אז "שב ואל תעשה עדיף". ולפי דברי הרמ"א עיין עוד ב"מגן אברהם" שם שמביא בשם הסמ"ק שכל מה שהרמ"א אומר זה מירי רק בחבירו שלכו גס בו אבל אם היה איש אחר, שאם יוכיחנו ישנאנו וינקום ממנו - אין להוכיחו.

ובצדק אמרו חז"ל²¹: "אמר רבי טרפון תמה אני אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה... אמר רבי אלעזר בן עזריה תמיהני אם יש בדור הזה שיודע להוכיח."
והיום, כשאנו נמצאים בשלב של "אתחלתא דגאולה" צריך לזכור שכיוון שהבית השני נחרב בגלל שנאת חינם, את הבית השלישי עלינו לבנות באהבת חינם.

וכולנו צריכים לעבוד ולצפות להגשמת דברי ישעיהו שאמר²²:
"כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים".

(21) ערכין ט"ז:

(22) ישעיה פרק י"א פסוק ט'.